

СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ ЗАКОНОТВОРЕННЯ: ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ

Стаття присвячена дослідженню теоретико-методологічних, змістовних та функціональних характеристик принципів законотворчої діяльності, їх класифікації відповідно до ознак субординації та координації, зведення їх до декількох груп як складових єдиної системи. З'ясовано основні підходи щодо розуміння сутності поняття «принцип». Встановлено взаємозв'язок змістовних характеристик законотворчості та відповідних принципів як відправних засад законотворчої діяльності. Обґрунтовано систему принципів законотворчості.

Ключові слова: принцип, принципи права, принципи законотворення, система принципів законотворення.

Недюха М. П., Гладкова Т. Л. Система принципів законотворчества: к постановке вопроса.

Статья посвящена исследованию теоретико-методологических, содержательных и функциональных характеристик принципов законотворческой деятельности, их классификации в соответствии с признаками субординации и координации, сведение их до нескольких групп, составляющих единую систему. Выяснены основные подходы к пониманию сущности понятия «принцип». Установлена взаимосвязь содержательных характеристик законотворчества и соответствующих принципов как исходных положений законотворческой деятельности. Обоснована система принципов законотворчества.

Ключевые слова: принцип, принципы права, принципы законотворчества, система принципов законотворчества.

Nediukha M. P., Gladkova T. L. System of Principles governing law-making: approach to the question.

The article focusing on the theoretical and methodological, substantial and functional characteristics of the law-making principles, their classification according to the attributes of subordination and coordination, their bringing to some groups forming a single system. It was shown the main approaches to understanding the essence of the notion «principle.» The interconnection between the essential characteristics of the law-making and relevant principles as the starting point of law-making activity was determined. The system of principles of lawmaking was proved.

Keywords: the principle, Principles of Law, Law-making Principles, Law-making Principles system.

Сучасною юридичною наукою принципи віднесено до відправних методологічних засад пізнання правових явищ, характеристики юридичної діяльності в цілому. Законотворення як специфічний вид юридичної діяльності, яке органічно поєднує соціальне пізнання, нормативно-правову діяльність та її результат, безпосередньо пов'язане з практикою створення законодавчих актів, потребує усталеної теоретико-методологічної основи, де питання обґрунтування системної єдності принципів набувають особливої уваги.

У контексті зазначеного актуалізуються, насамперед, завдання, пов'язані з визначенням і дотриманням однозначності змістовного наповнення термінологічного ряду законотворчості як сфери наукової діяльності. Відповідно, виходячи із змістовних характеристик понять «законотворення», «законотворча діяльність», «законотворчість», спираючись на лексико-семантичні особливості процесу термінологізації, зазначені терміни справедливо розглядати семантично спорідненими, такими, що утворюють певну термінологічну послідовність, своєрідну модель базових термінів.

Вихідний теоретико-методологічний потенціал дослідження проблем законотворення останнім часом суттєво розширився, набув нових якісних і кількісних вимірів, що знайшло відображення у роботах вітчизняних та зарубіжних авторів, зокрема: С. С. Алексеева, В. М. Баранова, О. В. Богачової, В. М. Ведяхіна, К. В. Ведяхіної, О. В. Зайчука, М. І. Козюбри, А. М. Колодія, О. Л. Копиленка, В. В. Копейчикова, П. Е. Недбайла, Ю. М. Оборотова, Н. М. Оніщенко, П. М. Рабіновича, О. В. Сурілова, О. В. Скурко, О. Ф. Скакун, В. Д. Ткаченка, Т. І. Фулея, М. В. Цвіка, Ю. С. Шемшученка та ін. Утім, у більшості робіт зазначених авторів проблематика обґрунтування сутності принципів законотворення, зведення їх до системи представлена фрагментарно. Позначене дозволяє констатувати, що проблематика з'ясування системних, структурних, змістовних і функціональних характеристик принципів законотворчої діяльності, виявлення їх найбільш суттєвих кореляційних, субординаційних і координаційних зв'язків уявляється одним із актуальних питань сучасної правової науки.

Поняття «принцип» є, як відомо, багатозначним. В юридичній літературі можна знайти декілька десятків дефініцій цього терміну [1, с. 11], хоча латинське слово “*principium*» є достатньо визначеним, означаючи «основні, найголовніші, вихідні положення, засоби, правила, що визначають природу і соціальну сутність явища, спрямованість його розвитку та найсуттєвіші властивості» [2, с. 27]. В. І. Даль обґрунтував сутність принципу як наукового чи морального начала, підвалини, правила, основи, від якої не відступають, а також як основне, вихідне положення будь-якої теорії, вчення, науки [3, с. 431]. Ф. Брокгауз та І. Єфрон визначали принцип як першооснову (першопочаток), як те, що є основою чинності, узагальнюючи у думці чи діяльності сукупність фактів, а також як керівне правило [4, с. 465].

У сучасній філософській літературі прийнято вважати, що принципи мають об'єктивно-суб'єктивну природу, є відправними, неподільними на даному рівні аналізу положеннями, які відображають суттєві сторони теоретичної та практичної діяльності певного суб'єкта соціальної дії в частині осягнення істини, досягненні науково значущих результатів, позиціонуванні та конструюванні соціального простору. Принципи, з одного боку, є засобом зв'язку як з природним і соціальним світом, так і з чинними філософсько-соціологічними парадигмами знання, конкретно- і загальнонауковими методами дослідження, а з іншого, – основою самооновлення, самоорганізації, посилення впорядкованості й організованості та, водночас, основою розробки інших, похідних принципів [5, с. 48, 51].

У науковій юридичній літературі принципи права визначаються як відправні засади (ідеї), що визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин [6, с. 128]. Традиційно їх класифікують за рівнями на загальні, міжгалузеві та галузеві, які, як правило, розглядаються як елементи системи принципів права. Виходячи з цього положення, під принципами законотворення слід розуміти вихідні, основні, найголовніші положення, засоби та правила, що визначають зміст і спрямованість, найсуттєвіші характеристики цього виду юридичної діяльності, сприяючи тим самим належному виконанню завдань, які покладаються на законотворення.

Теорія держави та права визначає сутність поняття «законотворення» як особливий вид санкціонованої державою юридичної діяльності компетентних органів, яка складається з взаємообумовлених етапів і стадій та є спрямованою на врегулювання суспільних відносин шляхом пізнання та оцінки правових потреб суспільства і держави, створення, внесення змін або скасування законодавчих актів, а також як засаднича підвалина формування єдиної системи законодавства [7, с. 177–178].

Законотворення, виходячи з вищезазначеного, постає складним, комплексним видом юридичної діяльності, завданнями якого є забезпечення функціонування механізму формування системи законодавства, ефективність якої обумовлюється дієвістю правового регулювання суспільних відносин, спроможністю до творення демократичної, соціальної, правової держави та громадянського суспільства, є, відповідно, таким, що реалізується як міра відповідності законодавчих рішень завданням розвитку України. Відтак, визначальною ланкою цього процесу є дотримання вимог загально визначених принципів права як основоположних у частині підпорядкування системи законодавства визначеним цілям. Зазначену групу принципів, що визначають загальну спрямованість законотворчої діяльності, її стратегію, складають принципи соціальної справедливості, свободи, демократизму, верховенства права та законності.

Характерною особливістю зазначеної групи принципів, які слугують загальними орієнтирами [8, с. 225] будь-якого виду юридичної діяльності – законотворення, правозастосовчої та судової практики, є їх безпосередній вплив на формування змістовних характеристик інших принципів законотворення – похідних, що знаходять вираження в їхній сутнісній, структурній, функціональній залежності, загальній підпорядкованості.

Так, принцип соціальної справедливості конкретизується у низці галузевих принципів, зокрема, принципах пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню (кримінальне законодавство), домірності при встановленні податків (податкове законодавство), недоторканості власності, рівноправності сторін (цивільне законодавство) тощо. Для законотворців складність втілення змістовних і функціональних характеристик зазначених принципів полягає, як відомо, у знаходженні «золотої середини» між вимогою соціальної справедливості та практичної доцільності.

Таким чином, маючи першопочатково найбільш загальний, абстрактний характер, основоположні принципи проявляють себе в діяльності суб'єктів законотворення, змістовному наповненні законодавчих актів як певного результату законотворчої діяльності, у тому числі шляхом визначення характеру, складу, змісту суб'єктивних прав, їхнього співвідношення з обов'язками, заборонами, відповідальністю.

Основоположні принципи права органічно поєднані з принципами верховенства права та законності. У Звіті про верховенство права Європейської комісії «За демократію через право»

(Венеціанська комісія), затвердженому на 86 пленарній сесії 25-26 березня 2011 року [9], констатовано про досягнутий консенсус у частині розуміння сутності принципу верховенства права та його складових – у формальному та матеріальному сенсах. Відповідно до цих принципів будується як правотворча, так і правозастосовча діяльність держави, пов'язуючись, що цілком справедливо, з реалізацією принципу верховенства права.

Що це означає на практиці? Передусім, втілення вимог принципу верховенства права у законотворчу діяльність означає відповідність законів, насамперед, за своїм змістом ідеям соціальної справедливості, свободи, рівності, гуманізму та демократизму, а також сприяння реалізації прав, свобод і законних інтересів громадян. Натомість реалізація вимог принципу законності у матеріальному сенсі полягає у досягненні відповідності законотворчої діяльності законодавчо визначеному порядку: законопроекти мають відповідати положенням Конституції та чинного законодавства, а також не мають суперечити один іншому. Крім того, цей принцип передбачає недискримінацію і рівність перед законом. Останнє означає, що не має бути осіб, які виводяться з-під дії закону чи постають над ним. У процесуальному сенсі законотворчий процес має бути транспарентним, прозорим, таким, що контролюється громадянським суспільством, його інститутами.

Узагальнюючи, можна констатувати, що зазначена група принципів законотворення має програмовий, універсальний і, відтак, стабілізуючий характер, надаючи законотворчій діяльності ознак самоочевидності, самодостатності, універсальності [10, с. 178-179]. Ці принципи можуть кваліфікуватися також як загальноцівілізаційні, зважаючи на їх поширення, закріплення у конституціях, конституційних актах практично всіх країн світу.

Як відомо, законотворча діяльність у частині пізнання, визначення правових потреб суспільства і держави, чи, скажімо, у процесі проведення експертизи законопроектів, оцінки ефективності дії майбутнього закону підпорядковується завданням задоволення потреб суспільного життя шляхом врегулювання суспільних (соціальних) відносин. Основу такого алгоритму досягнення правової реальності складають принципи об'єктивності, конкретності, історизму, всебічності, пріоритетності національних інтересів. Вказані принципи обумовлюють змістовне наповнення законотворчої діяльності як цілеорієнтовного процесу, як певної послідовності, яка складається з певної сукупності етапів, стадій, взаємопов'язаних ланок тощо [11, с. 35-74].

Змістовні характеристики зазначених принципів знайшли ґрунтовне висвітлення у правовій науці [12], що актуалізує завдання втілення наукового доробку у повсякденну практику законотворення. Принаймні, вочевидь, що нехтування теоретико-методологічним потенціалом принципів, їхньою системою не може не позначитися на якості аналізу суспільних (соціальних) відносин, а відтак і можливостях їх законодавчого врегулювання, що спроможне суттєвим чином позначитися на ефективності законотворення, послідовності розгортання його як процесу, досягненні очікуваного результату.

Виходячи з онтологічного розуміння сутності законотворення як органічної єдності трьох визначальних його компонентів – пізнання, діяльності та результату, процес законотворення постає як цілісність, як певна послідовність взаємообумовлених етапів і стадій дій суб'єктів законотворення, розпочинаючи з попередніх прогностичних оцінок законотворчої діяльності до реальних показників ефективності дії чинних законів, доцільності внесення можливих змін до них чи з'ясування необхідності підготовки нового закону. А це означає, що діяльність суб'єктів законотворення на кожному етапі чи стадії законотворчого процесу може бути ефективною лише за умови дотримання принципів, що обумовлюють процесуальну складову законотворення та визначають змістовне наповнення окремих положень законодавчих актів.

Принципи правової визначеності, техніко-юридичної досконалості, змістовної та процесуальної послідовності, правового монізму, пропорційності як своєрідного показника співвідношення між цілями державного будівництва та засобами їх досягнення утворюють ще одну групу принципів законотворення, яка є деталізацією, своєрідним внутрішньо змістовним опосередкуванням попередньої групи принципів.

Не можливо нехтувати і системоутворюючою функцією принципів законотворення, яка обумовлена аксіоматичним пріоритетом принципів над нормами права. Завдяки цьому останні формуються (трансформуються) під впливом змістовних характеристик принципу або групи принципів і не повинні їм суперечити, що дозволяє вже на етапі розробки законодавчого акта забезпечити системність, несуперечливість правового регулювання, у тому числі в частині скасування застарілих норм, їх приведення у відповідність до нових вимог тощо. Зазначений вплив реалізується двоїсто: а) як вимоги до самого процесу законотворення, діяльності його суб'єктів на всіх стадіях та етапах

законотворчого процесу; б) як критерій відповідності норм права, що створюються за результатами цього процесу, соціальній практиці, характеру суспільних (соціальних) відносин.

Відправною ланкою формування групи принципів законотворчої діяльності у частині змістовного наповнення положень законодавчих актів можна вважати принцип правової визначеності, який традиційно розглядається як складова верховенства права, його необхідний наслідок і умова реалізації [14, с. 94].

Змістовні вимоги цього принципу були сформульовані ще за часів Давньої Греції та Риму, де він пов'язувався з побудовою, однозначним формулюванням тексту закону, положення якого мали бути зрозумілими (доступними) кожному. Це означає, що формулювання положень закону має бути конкретним, а їх виклад – системним і послідовним.

У цьому контексті – за змістовною ознакою – названий принцип співвідноситься з більш відомим принципом законотворення, – техніко-юридичної досконалості, сутність якого полягає у належному застосуванні правил, методів, засобів, прийомів і процедур (логічних, структурних, мовностилістичних тощо) у процесі підготовки текстів законодавчих актів, забезпечення їх відповідності поставленим цілям законотворення. Крім того, дія принципу правової визначеності поширюється і на систему законодавства, корелюючись у цій частині з принципом законності, що знаходить свій прояв у вимогах несперечливості положень як окремого законодавчого акта, так і законодавчих актів між собою, а також прагнення до максимально повного врегулювання суспільних (соціальних) відносин, уникаючи при цьому прогалин, пауз, «фігур замовчування» тощо.

Несумісними з принципом правової визначеності є також наділення повноваженнями певного суб'єкта соціальної дії поза встановленням обов'язковості їх здійснення, зокрема, надання державним органам широких дискреційних повноважень без врахування підстав, меж і способів здійснення повноважень, що надані.

У процесуальному аспекті принцип правової визначеності проявляє себе як певна змістовна та процесуальна послідовність законотворення, що передбачає, насамперед, заборону внесення до законодавчих актів необґрунтованих змін, а також передбачає іманентну вимогу обов'язкового оприлюднення проектів законодавчих актів.

Динамічні зміни, пов'язані з процесами глобалізації, інформатизації, посилення взаємозалежності держав, євроінтеграційні прагнення України зумовлюють необхідність керуватися у практиці законотворення принципом правового монізму як визнання верховенства норм міжнародного права, права Європейського Союзу над нормами національного права, а також орієнтації на міжнародні та європейські стандарти у сфері законотворення. У процесуальному аспекті принцип правового монізму полягає, насамперед, у досягненні консенсусу між суб'єктами законодавчих повноважень шляхом врахування думки парламентської меншості парламентською більшістю.

При цьому збагачення арсеналу методологічного інструментарію національного законотворення відбувається шляхом застосування усталених принципів європейського законотворення, зокрема, принципу пропорційності, зміст якого полягає, як відомо, у знаходженні співрозмірності між цілями державного впливу та засобами їх досягнення. Зазначене означає у тому числі і право держави обмежувати права людини у випадках, коли це дійсно необхідно, однак в обсязі, який є співвіднесеним із поставленою метою. В Україні, як зазначається, склалися всі необхідні умови для застосування цього принципу, що дозволяє говорити про сприйняття цього принципу правовою системою України [15].

Змістовні характеристики принципу пропорційності тісно переплітаються з принципом соціальної справедливості, особливо у частині визначення обсягу дії основоположних прав і свобод людини та громадянина. Як відомо, обмеження основоположних прав і свобод можливі, проте вони ніколи не мають переходити певні межі. При цьому мета встановлення правових обмежень має бути легітимною, чітко сформульованою у положеннях законодавчих актів, соціально виправданою й об'єктивно обґрунтованою. Крім того, запровадження обмежень передбачає досягнення розумного балансу приватних і публічних інтересів, адже обмеження, які запроваджуються, не мають посягати на саму сутність права, не призводити до втрати його реального змісту.

Окремим випадком необґрунтованості обмежень можуть бути положення законодавчих актів, що покладають обов'язки, які неможливо виконати. Крім того, законотворці при розробці положень законопроектів, що передбачають встановлення правових обмежень, мають керуватися вимогою об'єктивної виправданості, що означає диференціацію розміру (обсягу) обмеження відповідно до конкретних обставин. Не менш важливим для дотримання об'єктивної виправданості є правило, згідно з яким мають бути використані менш обтяжливі шляхи для досягнення визначених цілей. У разі наявності вибору між практично рівноцінними засобами вирішення певного питання, перевага має бути надана більш м'якому чи економічнішому. У більшості європейських країн дослідження можливих альтернатив

є повсякденною практикою, обов'язковою складовою юридичної експертизи проектів законодавчих актів, проведення якої передбачає наявність альтернативних рішень, їх оцінку за ознаками обсягу й обтяжливості, доцільності тощо [16, с. 36-49].

В умовах правової держави гарантії від надмірного державного втручання розглядаються як аксіоматичні вимоги. Тому додержання у законотворчій діяльності принципу пропорційності, який спрямований на правове забезпечення досягнення розумного балансу приватних і публічних інтересів, відповідно до якого цілі обмеження прав повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими. Зазначене можна розглядати як своєрідну ознаку правової держави (ст. 1 Конституції України), визнання та проявом дії принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України).

Завдання щодо створення законів належної якості в частині забезпечення їх ефективності, системності та повноти дії, відсутності прогалин, усуненні колізій правових норм тощо покладаються, насамперед, на суб'єктів законотворення як фахівців, професіоналів у цій сфері, передусім, юристів, управлінців, економістів, соціологів, представників інших галузей знання [17]. Вимоги щодо рівня теоретичної підготовки та практичних навичок суб'єктів законотворення на всіх етапах та стадіях законотворчої діяльності знаходять своє втілення у змісті принципу професіоналізму.

Цілеорієнтовальна спрямованість законотворення спроможна підпорядкувати діяльність суб'єктів законотворчості на кожному з її етапів чи стадій стратегічно обраній меті. Саме це підпорядкування має здійснюватися на основі організаційно-функціональних принципів, до яких, насамперед, відносяться принципи транспарентності (прозорості, відкритості та доступності законотворчого процесу), політичного плюралізму, колегіальності, відповідності національним традиціям, планування, де, зокрема, знаходять свій розвиток і логічне продовження принципи, які визначають загальну спрямованість законотворчої діяльності.

Принцип транспарентності як складова частина основоположного принципу демократизму, його деталізація та засіб реалізації корелюється також з принципом законності. Названі складові принципу транспарентності нерозривно поєднані між собою, змістовно доповнюють одна іншу, тому недодержання бодай одного з них дає підстави ставити під сумнів рівень демократизму в частині забезпечення законотворчого процесу.

Важливою ознакою реалізації вимог демократизму законотворчого процесу є дотримання принципу політичного плюралізму, що передбачає врахування всієї множини політичних поглядів у процесі розробки законодавчого акта. Однак, при цьому важливо уникати еkleктичного поєднання положень, які перетворюють законопроект у крихку структуру, яка, у разі її схвалення парламентом, навряд чи слугуватиме нормативно-правовим засобом регулювання суспільних (соціальних) відносин.

Логічним продовженням і системним уособленням теоретико-методологічних засобів реалізації принципу змістовної та процедурної послідовності є принцип планування законотворчої діяльності, який дозволяє: а) раціонально вибудувати систему законодавства шляхом визначення пріоритетності підготовки та розгляду базових, системоутворюючих законопроектів, а також пакетної підготовки та розгляду подібних за предметом регулювання проектів законів; б) оптимально організувати підготовку законопроектів, усунути можливість дублювання, посилити контроль за якістю та термінами підготовки, обмежити вузькогалузеве лобювання тощо; в) забезпечити широкомасштабні роботи з оновлення та систематизації законодавства, подолати неузгодженість, багатозначність норм законів тощо. Відтак, реалізація принципу планування у законотворенні дає можливість виключити випадкові, непродумані кроки, усунути дублювання та колізії в законодавстві, узгодити роботу державних органів різних рівнів та профілю, уникнути поспіху, визначитися з послідовністю, часом підготовки окремих законопроектів, їх доцільністю тощо. Безумовно, міра реалізації вищезазначених вимог принципів, що визначають організаційно-функціональну сутність законотворення, обумовлює відповідність результатів законотворення визначеним цілям соціального розвитку.

Наведені сутнісні характеристики теоретико-методологічних засад законотворення обґрунтовують змістовну та формально-логічну єдність етапів і стадій законотворчої діяльності, її системність як поєднання матеріальної та процесуальної складових, що підпорядковані єдиній меті – створенню якісного закону. Відповідно до вищевикладеного, принципи законотворення можуть бути класифіковані на декілька груп: 1) вихідні принципи, що мають найбільший теоретико-методологічний потенціал; 2) принципи, що визначають загальну спрямованість законотворчої діяльності, її стратегію; 3) принципи, що обумовлюють процесуальну складову законотворення та визначають змістовне наповнення положень законодавчих актів; 4) принципи, що визначають організаційно-функціональну сутність законотворення.

Зазначені групи принципів за своїми змістовними та функціональними характеристиками є взаємопов'язаними, оскільки зміст кожного окремого принципу неможливо розглядати поза його зв'язками з іншими, які його доповнюють, конкретизують і збагачують водночас. Це свідчить про наявність певної системної якості, яка об'єднує зазначені групи принципів в єдину систему, що, в свою чергу, зумовлює їх внутрішню єдність, взаємопроникнення і взаємоузгодженість, збалансованість, їхню підпорядкованість загальній меті законотворчого процесу, їх місце та функції та, відповідно, розташування, характер зв'язків. Зазначені характеристики обумовлюють структуру системи принципів, їх побудову по вертикалі і горизонталі.

У наукових джерелах мають місце обґрунтування сутності та значення інших принципів, на яких має ґрунтуватися законотворення [18, с. 295-296], наявні також спроби класифікувати принципи, побудувати їх як єдину систему [19, с. 22]. Однак, у більшості випадків відсутність єдиного критерію унеможливує спроби класифікації принципів законотворення, адже виділяється безліч ознак – від справді вагомих, значимих для законотворення до незначних і другорядних, що перетворює ієрархію принципів в їх сукупність, рядопокладеність.

При цьому розмаїття підходів до класифікації й виокремлення принципів законотворчої діяльності зумовлене як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. При цьому останні пов'язуються, насамперед, з індивідуальними, суб'єктивними уподобаннями, характером і змістовними особливостями правової ідеології як теоретико-методологічної основи законотворення [20]. Що ж стосується об'єктивних факторів, то до них, зокрема, відносяться закономірності розвитку суспільства, складність законотворення як виду юридичної діяльності, багатозначність і нерівномірність впливу різноманітних соціальних чинників тощо.

Варто наголосити, що у кожній групі принципів законотворення визначені лише найголовніші, які з методологічної точки зору можна вважати оптимальним, робочим інструментарієм законотворення. Їх додержання у процесі законотворчої діяльності забезпечує цілеспрямованість процесу, слугує умовою належної якості закону.

Список використаних джерел:

1. Жукевич І. Явні та неявні принципи права: поняття, ознаки та особливості / І. Жукевич // Юридична Україна. – 2009. – № 11. – С. 10 – 16.
2. Колодій А. М. Принципи права України : монографія / А. М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
3. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т. / В. И. Даль. – М. : Русский язык, 1980. – Т. 3:П. – 552 с.
4. Брокгауз Ф. А. Энциклопедический словарь. Современная версия / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – М. : Эксмо, 2005. – 672 с.
5. Недюха М. П. Системний аналіз історичних типів європейської ідеології / М. П. Недюха. – Ірпінь : Академія державної податкової служби, 2001. – 404 с.
6. Рабінович П. М. Принципи права / П. М. Рабінович // Юридична енциклопедія: В 6 т. – К., 2003. – Т. 5 (П–С). – С. 128.
7. Богачова О. В. Законотворчий процес в Україні / О. В. Богачова, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко; за заг. ред. В. О. Зайчука. – К., 2006. – 421 с.
8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права / О. Ф. Скакун. – Х., 2005. – 656 с.
9. Report on the Rule of Law, adopted by the Venice Commission at its 86-th plenary session (Venice, 25–26 March 2011) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-AD%282011%29003rev-e.aspx>
10. Малахов В. П. Концепция философии права / В. П. Малахов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 751 с.
11. У загальнонауковому сенсі зазначені аспекти принципів викладені у монографії М. П. Недюхи (Недюха М. П. Системний аналіз історичних типів європейської ідеології: Монографія / М. П. Недюха. – Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2001. – 404 с.)
12. Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти / В. Л. Федоренко. – К.: Ліра-К, 2009. – С. 120 – 126.; Теорія держави та права: Академічний курс / За ред. : О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К., 2006. – С. 44-49.
13. Теорія держави та права: Академічний курс / За ред. : О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К., 2006. – 688 с.
14. Варламова Н. Принцип правовой определенности в практике Европейского Суда по правам человека // Конституционное право: Восточноевроп. обозрение. – 2002. – № 4 (41) – С. 94 – 109.

15. Шлоер Б. Принцип адекватності в європейському та українському публічному праві та його розвиток в українському адміністративному праві / Б. Шлоер // Право України. – 2011. – № 4. – С. 65 – 103; Шевчук С. Значення загальноправового принципу пропорційності для визначення конституційних обмежень щодо реалізації конституційних прав і свобод (зарубіжний досвід) / С. Шевчук // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 1. – С. 69–76.

16. Карпен У. Оценка законов: европейский опыт. Немецкий опыт / Ульрих Карпен // Оценка законов и эффективности их принятия : материалы международного семинара (16-17 декабря 2002 г.). – М. : Издание Государственной Думы, 2003. – С. 36 – 49.

17. Богачов С. В. Теоретико-правові засади правової освіти населення в Україні: Монографія / С. В. Богачов. – К.: МП «Леся», 2011. – 216 с.

18. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Х.: Консум, 2001. – 520 с.

19. Фігель М. В. Поняття принципів правотворчості та основні підходи до їх класифікації / М. В. Фігель // Наукові записки. – Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Том 53. – С. 21–24.

20. Недюха М. П. Правова ідеологія українського суспільства: Монографія / М. П. Недюха. – К.: МП «Леся», 2012. – 400 с.

* Недюха Микола Петрович – доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувачий сектором методології Інституту законодавства Верховної Ради України.

* Гладкова Тетяна Леонідівна – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, головний консультант відділу теорії та практики законотворчої діяльності Інституту законодавства Верховної Ради України.